

مقدمه

دین و دین‌داری از مفاهیمی است که تاریخچه‌ای به قدمت بشر دارد و عقاید و ارزش‌های دینی در همیشه تاریخ، نقشی تأثیرگذار در تحولات بشری داشته‌اند؛ چراکه نیاز به فهمیدن مبدأ وجود و غایت آن، هدف زندگی و نقش انسان در زندگی، چگونگی ارتباط انسان با عناصر دیگر هستی، و پاسخ انسان به جهان هستی، از نیازهای اساسی انسان هستند، این نیازها در همه دوران‌ها و در تمام جوامع مطرح بوده‌اند و دین، مطمئن‌ترین پاسخ‌ها را به این پرسش‌ها ارائه می‌دهد. به همین دلیل، مذهب به‌عنوان مجموعه‌ای از اعتقادات، بایدها و نبایدها و نیز ارزش‌های اختصاصی و تعمیم‌یافته، از مؤثرترین تکیه‌گاه‌های روانی به شمار می‌آید که قادر است به زندگی در لحظه‌لحظه‌های عمر معنا دهد و در شرایط خاص نیز با فراهم‌سازی تکیه‌گاه‌های تبیینی، فرد را از تعلیق و بی‌معنایی نجات دهد (بهرامی‌احسان، ۱۳۸۰).

تأثیر ارزش‌ها و عقاید مذهبی بر سلامت روانی افراد، در پژوهش‌های متعددی بررسی شده است. در مطالعه کونینگ (Koenig, 1997) نشان داده شد که عقاید مذهبی قوی‌تر، باعث ایجاد یک اثر مثبت روانی می‌شود که در ارتقای بهداشت روان مؤثر است. همچنین اعتقادات مذهبی باعث افزایش سلامت افراد می‌شود و بین مذهب و قدرت انطباق با محیط، رابطه مستقیمی وجود دارد. یافته‌های پژوهش دیگری نشان می‌دهد که جهت‌گیری مذهبی، با افزایش سلامت روانی و کاهش اختلالات روانی رابطه دارد و قادر است به‌صورت مثبت، سبک مقابله مذهبی مثبت را پیش‌بینی کند (بهرامی‌احسان و تاشک، ۱۳۸۳).

در تحقیق دیگری که برگین و استینیچ فیلد، انجام دادند، این نتیجه به‌دست آمد که دانشجویان مذهبی اغلب در دامنه بهنجار مقیاس‌های اضطراب و افسردگی، مفهوم خود، باورهای غیرمنطقی و سایر اندازه‌های عینی ارزشیابی شخصیت و سلامت روانی قرار می‌گیرند. این یافته‌ها و پژوهش‌های دیگری که از دهه هشتاد به بعد انجام شد، نشان داده‌اند که اعتقاد مذهبی عملاً در خدمت سلامت روانی است (بهرامی‌احسان، ۱۳۸۰).

بنابراین، با توجه به پژوهش‌های انجام‌شده، می‌توان دین را یکی از عوامل اصلی در پیش‌بینی و ارتقای سلامت روان به شمار آورد. در این راستا، باور به آخرت یکی از عناصر اصلی ادیان الهی است و عمل بر طبق این باور نیز دارای نقش مهم می‌باشد. هدف نهایی از زندگی انسان، حیات اخروی

تهیه و اعتباریابی مقیاس سنجش آخرت‌نگری؛ یک مطالعه مقدماتی

ابوالفضل ابراهیمی* / هادی بهرامی‌احسان**

چکیده

این پژوهش با هدف ساخت پرسش‌نامه سنجش آخرت‌نگری، سازه آخرت‌نگری بر اساس مبانی نظری دین اسلام انجام گرفت. پس از بررسی اعتبار محتوایی و صوری توسط کارشناسان و اجرای آزمایشی، تعداد پرسش‌ها به هفتاد سؤال رسید. پرسش‌نامه هفتاد سؤالی در نمونه‌ای با تعداد ۲۵۹ نفر که به‌صورت تصادفی انتخاب شده بودند، اجرا شد. تحلیل عاملی با چهار عامل و با چرخش پروماکس انجام گردید و ساختار پرسش‌نامه با ۴۴ سؤال به دست آمد. این پرسش‌نامه به‌عنوان فرم آلفای پرسش‌نامه ارائه شده است. به‌منظور بررسی اعتبار آزمون، از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. برای بررسی روایی پرسش‌نامه، افزون بر ارزیابی محتوایی پرسش‌نامه توسط کارشناسان دینی، از روش همبستگی بین نمره کل و خرده‌آزمون‌ها استفاده گردید. نتایج به‌دست‌آمده از این پژوهش نشان می‌دهد که قابلیت اعتماد این آزمون در حد قابل قبولی است و با تکیه بر پژوهش‌های کامل‌تر می‌توان از آن به‌عنوان مقیاس معتبر در سنجش آخرت‌نگری استفاده کرد. این آزمون از پنج خرده‌مقیاس تشکیل یافته است که عبارت‌اند از: تکلیف‌گریزی، آمادگی، آخرت‌محوری، تعالی، و لذت‌جویی. کلید واژه‌ها: آخرت، دنیا، نگرش، مقیاس، سنجش.

نمی‌تواند سعادت او را نه در این جهان و نه در آن جهان تأمین کند؛ زیرا هدف از آفرینش انسان، سعادت اخروی است و این دنیا مقدمه‌ای برای آن است (صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۲۹۹). ازاین‌رو، مطالعه کنش‌های دین نباید محدود به بعد دنیایی آن شود.

از سوی دیگر، بیشتر مطالعات روان‌شناختی، پیرامون دین و دین‌داری در جوامع غربی و با گرایش مسیحی صورت گرفته است. به‌همین دلیل، هم ابزارهای سنجش و هم موضوعات مطرح‌شده، به مقدار زیادی متأثر از فرهنگ و ارزش‌های جامعه مسیحی بوده است. دین مقدس اسلام، دارای جهان‌بینی و انسان‌شناسی متفاوت از ادیان دیگر است؛ بنابراین، انجام مطالعاتی که دربردارنده چارچوب‌های دینی از دیدگاه اسلام باشد، می‌تواند افق‌های جدیدی را به روی روان‌شناسی و به‌طور کل، علوم انسانی بگشاید.

اصل اعتقاد به آخرت و زندگی پس از مرگ، مهم‌ترین اصل دینی پس از مسئله توحید است؛ تا جایی که در دوازده آیه از قرآن کریم این مسئله بلافاصله پس از مسئله ایمان به خدا مطرح شده (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۶، ص ۲) و حدود یک‌سوم آیات قرآن، مرتبط به معاد و مسائل مربوط به آن است. دین مقدس اسلام به‌عنوان کامل‌ترین دین الهی، برای انسان حیات جاویدان قائل است؛ ازاین‌رو، مسیر و غایت او را نیز نامتناهی می‌داند (خسرو پناه، ۱۳۸۳، ص ۱۳۵). از دیدگاه دین اسلام، زندگی اخروی برای بشر اصالت دارد. بنا بر این دیدگاه، انسان با توجه به مبانی هستی‌شناسانه و انسان‌شناسانه در چارچوب مبدأ و معاد است که می‌تواند با کل هستی، ابدیت و ماورای مادیات پیوند منطقی پیدا کند و برای زندگی خود، مفهوم و غایت، و به‌طور خلاصه، معنایی بیابد. ازاین‌رو، می‌توان یکی از شاخصه‌های اصلی برای بررسی دین‌داری در انسان کیفیت تعامل او با دنیا و آخرت دانست. در آیات و روایات، انسان‌ها از این نگاه به اهل‌الآخره و اهل‌الدنیا تقسیم می‌شوند.

کلمه «آخرت»، مؤنث «آخر»، در لغت به‌معنای مقابل «مقدم» است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۳۰۴) و در اصطلاح قرآنی به زندگی پس از مرگ گفته می‌شود؛ چنان‌که به زندگی پیش از مرگ، حیات‌الاولی گفته می‌شود (لیل: ۱۳). در حقیقت، در قرآن و احادیث، کلمه آخرت در یکی از بارزترین معانی لغوی به کار رفته است؛ چنان‌که در حدیثی، رسول اکرم ﷺ در پاسخ به یزیدبن‌سلام، هنگامی که پرسید چرا به آخرت، آخرت می‌گویند، فرمود: «برای اینکه بعد از دنیا می‌آید و سال‌هایش توصیف نمی‌شود؛ روزهایش شمارش نمی‌گردد و ساکنینش هرگز نمی‌میرند» (صدوق، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۷۰). امیرمؤمنان ﷺ می‌فرمایند: «آخرت را به این سبب آخرت گفتند که در آن است ثواب و جزا و مکافات اعمال» (همان، ج ۱، ص ۲).

اوست و زندگی دنیا تنها مقدمه و کشتزاری برای آن زندگی جاودان است. با این پیش‌فرض، باور به زندگی پس از مرگ، از سویی با دادن معنا و مفهوم به زندگی انسان و نجات او از پوچی و از سوی دیگر، با تغییر شناخت انسان از مرگ و ارضای صحیح انگیزه بقا و از جهت دیگر، با ارائه مفهوم پاداش و جبران سختی‌ها، می‌تواند در بهزیستی روانی فرد و جامعه نقش مؤثری داشته باشد. این باورها و التزام به آنها با جهت‌دهی به رفتارهای انسان و دادن بینش صحیح درباره دنیا، از سویی باعث می‌شود تا انسان‌ها از اقدام به رفتارهای پرخطر که سلامت جسمی و روانی فرد و جامعه را به خطر می‌اندازند، پرهیز کند و از سوی دیگر، با کاستن از تنیدگی‌ها و ناکامی‌ها، انسان را به آرامش روانی برساند (ابراهیمی، ۱۳۸۷).

درباره سازه آخرت و اعتقاد به زندگی پس از مرگ به‌عنوان یکی از مفاهیم اصلی دین‌داری، پژوهش‌های روان‌شناختی کمی، انجام گرفته است و پژوهش‌های انجام‌شده نیز بیشتر به بررسی یک بعد (باور) پرداخته‌اند؛ با این‌حال، در این مطالعات نیز نتایج مثبتی به دست آمده است (ابراهیمی و بهرامی‌احسان، ۱۳۹۰). در مطالعه فلانلی و دیگران، که در آن رابطه بین باور خوشایند به زندگی پس از مرگ و برخی اختلال‌های روان‌پزشکی بررسی شد، نتایج نشان داد که بین باور به زندگی پس از مرگ افسردگی، اضطراب و وسواس رابطه منفی معنادار وجود دارد (Flannelly, Galek, Koenig, V 36, N 2, p. 94). در مطالعه اسداللهی و قاسمی، نتایج نشان داد که ۵۹ درصد بیماران افسرده‌خو، باور کم به اصل معاد داشتند و در ۳۹ درصد هم این باور ضعیف بود (Assadulahi, Ghassemi, 1998, v11(4), p. 149-151).

اکبری نیز در بررسی رابطه بین دنیاگرایی و سلامت عمومی به این نتایج دست یافت: بین دنیاگرایی و علائم جسمانی، اضطراب و افسردگی، آخرت‌گریزی با اضطراب و افسردگی، و همچنین بین عدم گرایش به عبودیت و علائم جسمانی، اضطراب و افسردگی، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد (اکبری، ۱۳۸۲).

ازآنجا که رویکرد روان‌شناسی معاصر، بر اساس سنت تاریخی خود، رویکردی دنیامحور و لذت‌گراست. اغلب پژوهش‌های صورت‌گرفته در خارج از کشور، حتی در مطالعه دین و دین‌داری، بیشتر بر جنبه و کارکردهای دنیایی آن متمرکز بوده‌اند. پژوهش‌های موجود پیرامون دین و دین‌داری، عمدتاً با پیروی از نظریات غربی، به انسان و روان او بدون توجه به زندگی و جهان پس از مرگ می‌نگرند؛ درحالی‌که ما معتقدیم زندگی انسان بدون توجه به معاد، به‌صورت امری بی‌معنا درمی‌آید که

از آنجاکه جزا و پاداش، متأخر از عمل است، زندگی پس از مرگ که زمان جزا و پاداش است، آخرت نامیده شده است. بنابراین، با دقت در کاربردهای قرآنی و روایی درمی‌یابیم که مفهوم آخرت، در برابر مفهوم دنیا قرار گرفته است و تمامی منازل آخرت را شامل می‌شود. در قرآن کریم، کلمه آخرت ۱۴۳ بار به کار رفته است که در چهار مورد به معنای لغوی، و در ۱۳۹ مورد به معنای زندگی پس از مرگ به کار رفته است (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۴، ص ۳۸۷).

باید توجه داشت آنچه در قرآن و روایات دربارهٔ محبت به دنیا و آخرت و مدح اهل آخرت و نکوهش اهل دنیا وارد شده، ناظر به مرحلهٔ زندگی دنیاست، نه زندگی پس از مرگ. همچنین ستایش محبت به آخرت و نکوهش علاقه به دنیا بدین معنا نیست که نباید به آنچه در دنیا وجود دارد، مانند آب و خاک و زمین و آسمان، محبت داشت؛ چراکه اینها از آیات و مظاهر خداوند متعال به شمار می‌آیند. باید گفت: نکوهش اهل دنیا و دوستان دنیا، نکوهش کسانی است که محور اندیشه‌ها، گفتار و نگرش‌هایشان را امور دنیا تشکیل می‌دهد؛ توجه و تعلق خاطرشان به لذت‌ها و نعمت‌های دنیاست و به آخرت نمی‌اندیشند و جهان آخرت برایشان جاذبه‌ای ندارد (مصباح، ۱۳۷۶، ص ۱۳۲).

در مقابل دنیاخواهان، آخرت‌خواهان قرار دارند؛ کسانی که جویای حیات اخروی‌اند و باور دارند که پس از دنیا زندگی و حیاتی جاودانه و ارزشمند وجود دارد که باید برای دستیابی به آن سعادت برین و جاودانه، در حد توان تلاش کنند (اسراء: ۱۹). آیات و روایاتی که در ستایش اهل آخرت وارد شده‌اند، ناظر به این گروه‌اند. البته آنها نیز به مراتب و دسته‌هایی تقسیم می‌شوند و نشانه‌ها و خصوصیتی دارند که با اتصاف به آنها، خود را در اهل آخرت وارد می‌کنند.

آخرت‌نگری، برگرفته از اصل ایمان به معاد و زندگی پس از مرگ است. این مفهوم به این حقیقت نظر دارد که اولاً زندگی انسانی ادامه دارد و با مرگ به پایان نمی‌رسد: «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا» (نساء: ۸۷)؛ خدای یکتا که خدایی جز او نیست، همه شما را در روزی که تردیدی در آن نیست، جمع خواهد کرد؛ و چه کسی از خدا راستگوتر است؟؛ ثانیاً، انسان در زندگی پس از مرگ، نتیجه همه اعمال خود را خواهد دید: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أَجْرَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (آل‌عمران: ۱۸۵)؛ هر جاننداری چشونده [طعم] مرگ است و همانا روز رستاخیز پاداش‌هایتان به‌طور کامل به شما داده می‌شود.

از این دیدگاه، دنیا تنها قطعه‌ای از زندگی، آن هم به‌عنوان مقدمه و زمینه‌ساز حیات اصیل و پایدار است و هدف نهایی، حیات اخروی است. بنابراین، اگر دنیا و مواهب آن پاسخی است به

نیازهای زودگذر انسان، آخرت و مواهب آن پاسخی هستند به نیازهای پایدار انسان: «وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَهَوًىٰ وَكَلدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (انعام: ۳۲)؛ و زندگی دنیا جز بازی و سرگرمی نیست و قطعاً سرای بازپسین برای کسانی که پرهیزگاری می‌کنند، بهتر است؛ آیا نمی‌اندیشید؟ همچنین حضرت علی علیه السلام فرمود: «دنیا برای رسیدن به آخرت آفریده شده است نه برای رسیدن به خود» (ر.ک: نهج‌البلاغه).

در این اندیشه، نگاه استقلالی به دنیا و جهت‌گیری رفتارها در این راستا، نمی‌تواند بشر را به سرمزمل مقصود برساند. هنگامی سعادت انسان دست‌یافتنی خواهد بود که جهت‌گیری تمام اندیشه‌ها و رفتارها و عواطف او در این دنیا، به سوی رسیدن به تکامل اخروی باشد: «وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا» (اسراء: ۱۹)؛ و هر که آخرت را طلب کند و برای رسیدن به آن تمام تلاش خود را به‌کار گیرد، درحالی‌که ایمان داشته باشد، البته تلاش این افراد مورد قبول الهی است.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرموده است: اگر اطمینان و یقین شما به خیر و شر آخرت، همانند یقینتان به خیر و شر دنیا می‌بود، البته آخرت را انتخاب می‌کردید و در راه آن سعی و کوشش می‌نمودید (فلسفی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۴۱۱).

در یک جمع‌بندی و با توجه به معارف قرآنی و دینی می‌توان گفت: «در انسان‌های آخرت‌نگر، محور افکار و اندیشه‌ها، رفتارها و نگرش‌ها، رسیدن به صلاح اخروی و ابدی است؛ برخلاف اهل دنیا که همه توجه و تعلقشان، به لذت‌ها و نعمت‌های دنیوی است. فرد آخرت‌نگر، زندگی را محدود در این دنیا نمی‌بیند؛ در بین دنیا و آخرت، آخرت را اصل قرار می‌دهد؛ در همه افکار، اعمال و عواطف، جهت‌گیری آخرتی دارد و دنیا را مقدمه می‌داند.»

بنابراین و با توجه به اینکه رویکرد توجه به آخرت، بخش اساسی از آموزه‌های اسلام است، پژوهش حاضر در راستای آماده‌سازی یک پرسش‌نامه، که به صورت کمی مؤلفه‌های آخرت‌نگری را با استفاده از معیارهای به‌دست‌آمده از دین مبین اسلام مورد سنجش قرار داد و ارزیابی پایایی و اعتبار آن نیز انجام شد. اهداف پژوهش عبارت بودند از: تعیین ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های آخرت‌نگری از دیدگاه اسلام؛ آماده‌سازی مقیاس آخرت‌نگری مبتنی بر دیدگاه اسلام؛ و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس آخرت‌نگری.

بر این اساس، پژوهش حاضر به‌دنبال پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر می‌باشد: مؤلفه‌های اصلی

آخرت‌نگری بر اساس آموزه‌های دینی چیست؟ برای آماده‌سازی مقیاس سنجش آخرت‌نگری از دیدگاه اسلام، چه گام‌هایی را باید طی کرد؟ مقیاس آخرت‌نگری بر اساس الگوی اسلام، دارای چه ویژگی‌های روان‌سنجی است؟

روش پژوهش

جامعه آماری این پژوهش، شامل تمامی دانشجویان و طلابی است که در سال تحصیلی ۹۰-۱۳۸۹ در دانشگاه تهران و حوزه علمیه قم، مشغول به تحصیل بودند. در پژوهش حاضر، حجم نمونه بر اساس مطالعات کوهن (۱۹۸۶) سیصد نفر انتخاب شد. بر اساس دیدگاه کوهن، به‌ازای هر متغیر پیش‌بین، دست‌کم پانزده آزمودنی انتخاب می‌شود (فراهانی و عریضی، ۱۳۸۴، ص ۱۰۹-۱۲۶). البته با توجه به ناقص بودن برخی پرسش‌نامه‌ها، تعداد ۲۵۹ پرسش‌نامه مورد تحلیل قرار گرفت. در جامعه طلاب علوم دینی، تعداد نه کلاس در حوزه علمیه قم به‌عنوان خوشه‌ها به‌طور تصادفی انتخاب شدند و پرسش‌نامه‌ها بر روی تمامی شرکت‌کنندگان در کلاس‌ها اجرا گردید. در دانشجویان نیز پرسش‌نامه‌ها بر روی نمونه در دسترس، در دانشگاه تهران اجرا شده است.

تعداد ۱۵۲ نفر از نمونه اجراشده دانشجویان هستند که ۵۹ درصد از نمونه مورد بررسی را تشکیل می‌دهند و ۱۰۷ نفر هم طلاب هستند که ۴۱ درصد کل می‌باشند. از این میان، ۲۲۶ نفر مرد و تعداد ۳۰ نفر زن بودند. بیشترین دامنه سنی را گروه ۲۵ تا ۳۰، و کمترین آنها را ۳۶ سال به بالا تشکیل می‌دهند. میانگین سنی آزمودنی‌ها، ۲۴/۸ می‌باشد.

به‌منظور پاسخ‌گویی به پرسش‌های پژوهش، از روش تحلیل محتوای متون دینی استفاده گردید و مراحل زیر طی شد:

در مرحله اول، متون دینی، آیات و روایات و برخی از توصیف‌های موجود در خصوص آخرت و معاد، نشانه‌های افراد آخرت‌نگر - که در روایات تحت عناوینی چون اهل‌الآخره، ابناء‌الآخره و راغبین فی‌الآخره ذکر شده‌اند - و همچنین آیات و روایاتی که توصیف‌گر گروه مقابل این دسته‌اند، یعنی دنیاگرایان و اهل دنیا، مطالعه و گردآوری شد.

در مرحله دوم، به‌منظور تهیه مقیاس اولیه، خزانه‌ای از پرسش‌های متشکل از ۲۴۰ سؤال که گمان می‌رفت با این آموزه‌ها همگرا هستند، تهیه شد. خزانه پرسش‌ها، مبتنی بر سه قسمت شناخت‌ها، عواطف و رفتارهای در جهت آموزه آخرت در دین دسته‌بندی شده بود. به‌منظور بررسی روایی محتوایی پرسش‌نامه، تعداد پانزده نسخه از آن، برای دریافت نظر کارشناسان دینی و روان‌شناس در

مورد چارچوب کلی پرسش‌ها و تطابق نشانه‌ها با آموزه‌های دینی توزیع شد که در آن، نشانه فرد آخرت‌نگر، پرسشی که آن نشانه را می‌سنجد و آیه یا روایاتی که نشانه مورد نظر از آنها استخراج شده بود، آمده بود. در این مرحله، دو پرسش زیر از کارشناسان پرسیده شده بود:

آیا نشانه مطرح‌شده را می‌توان از آیه یا روایت شریفه استخراج کرد؟

آیا پرسش‌های مطرح‌شده، آن ویژگی را ارزیابی می‌کند؟

پرسش‌نامه برای مرحله بعد، با تحلیل نظر نه نفر از کارشناسان حوزوی - روان‌شناس تحلیل شد. آیتم‌هایی که درصد نمره‌های: مخالفم، کاملاً مخالفم و نظری ندارم در آنها بیش از پنجاه درصد بود، حذف شدند. همچنین پرسش‌ها از حیث روایی، درجه دشواری و قدرت تشخیص، بررسی گردیدند. پس از حذف پرسش‌هایی که از درجه دشواری و قدرت تشخیص نامطلوبی برخوردار بودند، تعداد سؤالات به ۱۳۵ پرسش رسید.

در مرحله سوم، هدف، مشخص کردن پرسش‌های مبهم یا دارای اشکال (و در صورت لزوم، رفع اشکال و ابهام یا حذف آن پرسش‌ها) بود، بدین‌منظور، پرسش‌های آزمون در مقیاس لیکرت قرار داده شد. این مقیاس، نسبت به دیگر مقیاس‌ها دارای مزایایی است؛ از جمله برای تقسیم کلی و قابل اعتماد افراد بر اساس نگرش معینی، کاملاً مناسب است و چون هدف از ساخت مقیاس سنجش آخرت‌نگری نیز سنجش گروهی افراد است، این مزیت مقیاس لیکرت قابل توجه است (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۸۷). پس از آن، مواد ارزیابی‌شده، بر روی نمونه‌ای به حجم ۵۲ نفر اجرا شد که تمامی نمونه مورد مطالعه را مردان تشکیل می‌دادند. با تحلیل داده‌های ۴۷ نفر از آزمودنی‌ها، تعداد ۶۵ سؤال از پرسش‌نامه حذف گردید. در این مرحله، در هر نشانه، پرسشی که همبستگی غیرمعنادار با نمره کل داشت، حذف شد و پرسش‌نامه با تعداد هفتاد پرسش، برای اجرای نهایی آماده گردید.

در مرحله چهارم، مقیاس نهایی که حاوی هفتاد پرسش بود، در بین ۲۵۹ نفر از طلاب و دانشجویان اجرا شد. جهت بررسی روایی سازه مقیاس، و همچنین برای پاسخ دادن به این پرسش که «مؤلفه‌های اصلی آخرت‌نگری بر اساس آموزه‌های دینی چیست؟»، از تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی و چرخش پروماکس استفاده شد. چرخش پروماکس از جمله روش‌های چرخشی است که در مقیاس‌هایی که مؤلفه‌های آن با یکدیگر متعامد نیستند، استفاده می‌شود. بر اساس این روش، بین تعداد عوامل انتخابی و نیز تعداد آیتم‌هایی که بار ویژه قابل قبولی دارند، تعادلی ایجاد می‌گردد. بر اساس نتایج این تحلیل عاملی، مقدار شاخص کفایت نمونه‌برداری (KMO) برابر با ۰/۷۴ است. این مقدار قابل قبول

است و در نتیجه، تحلیل عاملی پرسش‌ها توجیه مناسبی دارد. معنادار بودن مجذور خی بارتلت در آزمون کرویت بارتلت ($p=0/000$) نیز نشان می‌دهد که ماتریس همبستگی پرسش‌ها از ماتریس واحد متمایز است و می‌تواند مورد تحلیل عاملی قرار گیرد. برای استخراج عامل‌هایی که با معنا هستند و به احتمال زیاد زیربنای آزمون را تشکیل می‌دهند، تحلیل عاملی با چهار عامل و با چرخش پرومکس، در سه مرحله انجام شد و در هر مرحله، پرسش‌هایی که بار عاملی‌شان کمتر از $0/3$ بود یا بار عاملی آنها در چند عامل نزدیک به هم بود، حذف گردید تا ساختار پرسش‌نامه با ۴۴ سؤال به دست آمد که به‌عنوان فرم آلفای پرسش‌نامه ارائه شد. با تحلیل عاملی که بر روی عامل اول انجام گرفت، این عامل دو عامل جداگانه را متمایز کرد که به‌عنوان فرم بتا می‌تواند ارائه شود.

یافته‌های پژوهش

تحلیل عاملی بر اساس مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک و نیز مختصات قابل مشاهده در نمودار صخره‌ای نشان داد که می‌توان چهار عامل متمایز را شناسایی کرد. این چهار عامل در مجموع، $30/86$ درصد از واریانس سازه موردنظر را تبیین می‌کنند. در جدول ۱، بار عاملی هر پرسش و در جدول ۲، واریانس تبیین‌شده توسط هر عامل، به‌صورت تراکمی ارائه شده است. پرسش‌های ۸ و ۲۷ که در عامل اول جای گرفته‌اند، در عامل دوم نیز دارای بار عاملی به‌ترتیب $0/43$ و $0/50$ بودند.

جدول ۱. مؤلفه‌های آخرت‌نگری بر اساس تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی و چرخش پرومکس فرم آلفا

ردیف	پرسش	عامل اول	پرسش	عامل دوم	پرسش	عامل سوم	پرسش	عامل چهارم
۱	۴	۰/۴۵	۳	۰/۳۹	۱	۰/۵۰	۲	۰/۳۹
۲	۵	۰/۷۶	۶	۰/۴۴	۲۳	۰/۴۱	۱۰	۰/۵۲
۳	۸	۰/۵۴	۷	۰/۴۲	۲۸	۰/۴۸	۲۱	۰/۴۹
۴	۹	۰/۵۳	۱۲	۰/۴۹	۲۹	۰/۵۰	۳۲	۰/۴۵
۵	۱۱	۰/۶۲	۱۶	۰/۵۱	۳۴	۰/۴۸	۳۳	۰/۴۳
۶	۱۳	۰/۳۲	۱۹	۰/۴۱	۳۵	۰/۵۷	۴۲	۰/۴۵
۷	۱۴	۰/۴۲	۲۰	۰/۳۵	۴۴	-۰/۳۱	۴۳	۰/۳۵
۸	۱۵	۰/۵۴	۲۴	۰/۳۷				
۹	۱۷	۰/۶۷	۲۵	۰/۳۷				
۱۰	۱۸	۰/۶۲	۳۰	۰/۴۲				
۱۱	۲۲	۰/۴۶	۳۷	۰/۴۵				
۱۲	۲۶	۰/۵۱	۳۸	۰/۴۵				
۱۳	۲۷	۰/۶۰						
۱۴	۳۱	۰/۴۴						
۱۵	۳۶	۰/۵۶						
۱۶	۳۹	۰/۵۳						
۱۷	۴۰	۰/۵۹						
۱۸	۴۱	-۰/۸۲						

جدول ۲. ارزش ویژه عوامل چهارگانه

ردیف	عامل اول	واریانس تراکمی
۱	عامل اول	۱۵/۹۲۷
۲	عامل دوم	۲۲/۱۵۲
۳	عامل سوم	۲۶/۹۵۴
۴	عامل چهارم	۳۰/۸۶۲

با توجه به معنای مندرج در پرسش‌های هر عامل، می‌توان برای هر یک از آنان نام مناسبی را برگزید.

عامل اول: هجده پرسش، بار عاملی معنادار روی عامل اول دارند که به‌جز یک پرسش، بقیه بار عاملی مثبت دارند. این عامل، متشکل از پرسش‌های متمایزی است. لذا با تحلیل دوباره، به‌تنهایی دو عامل را نشان داد (این عامل می‌تواند به‌عنوان فرم بتای آزمون مورد استفاده قرار گیرد). نتیجه تحلیل عاملی عامل اول به‌همراه بارهای عاملی هر کدام، در جدول ۳ ارائه شده است که عبارت‌اند از:

الف) تکلیف‌گریزی: پرسش‌های ۴۱، ۴۰، ۳۱، ۲۶، ۱۸، ۱۷، ۱۵، ۱۱، ۹، ۴ به این بخش مربوط‌اند. پرسش ۴۱ از این بخش عامل، بار عملی منفی دارد؛

ب) آمادگی: پرسش‌های ۳۹، ۳۶، ۲۷، ۲۲، ۱۴، ۱۳، ۵۸ در این عامل جای دارند.

عامل دوم: دوازده پرسش، بار عاملی معنادار و مثبت بر روی عامل دوم دارند. این عامل روی هم‌رفته آخرت‌نگری و جهت‌گیری اخروی در زندگی را می‌سنجد. این عامل، عامل آخرت‌محوری نام‌گذاری شده است. پرسش‌های ۳۸، ۳۷، ۳۰، ۲۵، ۲۴، ۲۰، ۱۹، ۱۶، ۱۲، ۷، ۶، ۳ مربوط به این عامل هستند.

عامل سوم: هفت پرسش بر روی عامل سوم، بار عاملی معناداری داشتند و این عامل هم در مجموع، تعالی‌خواهی و انتخاب‌های برتر در زندگی را می‌سنجد. البته پرسش ۴۴ از این بخش، دارای بار عاملی منفی است. این عامل با عنوان تعالی مشخص شده است و پرسش‌های آن عبارت‌اند از: ۱، ۲۳، ۲۸، ۲۹، ۳۴، ۳۵، ۴۴.

عامل چهارم: هفت پرسش نیز جهت‌گیری لذت‌جویانه فرد را در زندگی می‌سنجد که در عامل چهارم، جای گرفته‌اند. نام این عامل، لذت‌جویی است و این پرسش‌ها در آن جای گرفته‌اند: ۲، ۴۳، ۴۲، ۳۳، ۳۲، ۲۱، ۱۰.

بنابراین و با توجه به تحلیل عاملی و مطالعات نظری می‌توان گفت که سازه آخرت‌نگری، دارای پنج مؤلفه اساسی است که عبارت‌اند از: تکلیف‌گریزی؛ آمادگی؛ آخرت‌محوری؛ تعالی؛ لذت‌جویی.

ب) **روایی محتوایی:** در پژوهش حاضر، به‌منظور تأمین و تأیید روایی محتوایی آزمون آخرت‌نگری، بر اساس مطالعه ابعاد نظری موضوع و استخراج مؤلفه‌های مرتبط نظری، چارچوب نظری مقیاس تهیه، و بر مبنای آن، پرسش‌های آزمون طرح و تدوین شد. ارزیابی نظرات کارشناسان خبره مذهبی نشان داد آزمون مربوطه دارای روایی محتوایی قابل توجه است.

ج) **روایی سازه:** برای برآورد روایی سازه، از روش محاسبه همبستگی بین آزمون و خرده‌آزمون‌ها استفاده شد. به‌لحاظ نظری، آزمون باید با خرده‌آزمون‌ها همبستگی بالایی داشته باشد و خرده‌آزمون‌ها با هم همبستگی اندکی داشته باشند. همان‌گونه که جدول ۵ نشان می‌دهد، این شرط تأمین شده است.

جدول ۵. محاسبه ضریب همبستگی بین آزمون و خرده‌آزمون‌های آخرت‌نگری

آزمون و خرده‌آزمون‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶
آخرت‌نگری کل	۱					
تکلیف‌گرایی	**۰٫۷۲	۱				
امادگی	**۰٫۸۱	**۰٫۴۷	۱			
آخرت‌محوری	**۰٫۶۱	**۰٫۱۷	**۰٫۴۵	۱		
تعالی	**۰٫۶۲	**۰٫۳۶	**۰٫۴۶	**۰٫۲۸	۱	
لذت‌جویی	**۰٫۴۵	**۰٫۳۴	**۰٫۱۳	-۰٫۰۳	**۰٫۲۱	۱

* $p < ۰٫۰۵$ ** $p < ۰٫۰۱$

بحث و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر، آماده‌سازی مقیاس سنجش آخرت‌نگری در جمعیت طلاب علوم دینی و دانشجویان بود. به این منظور، بر اساس مبانی نظری دین اسلام، سازه آخرت‌نگری مورد بررسی و مذاقه قرار گرفت و سپس در منابع اصلی، این واژه و واژه‌های نزدیک به آن، جست‌وجو قرار شدند و ساختاری با نشانه‌های شناختی، رفتاری و عاطفی تشکیل گردید. آن‌گاه طبق این ساختار، خزانه پرسش‌هایی با ۲۴۰ سؤال طرح شد. از خزانه پرسش‌ها، تعدادی با نظر کارشناسان حذف گردید. از این طریق، روایی محتوایی این مقیاس تأمین شد. نهایتاً پرسش‌ها به ۱۳۵ سؤال رسید. در این نسخه، برای هر نشانه مورد سنجش، دو پرسش یا بیشتر وجود داشت.

پرسش‌ها در مقیاس لیکرت قرار داده شدند که در آن از افراد خواسته می‌شد تا در رابطه با هر عبارت، نظر خود را بر روی پیوستاری که از کاملاً مخالفم شروع می‌شود و با مخالفم، نظری ندارم، موافقم و کاملاً موافقم ادامه می‌یابد، مشخص کنند. برای نمره‌گذاری این پنج درجه، ارقام ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، انتخاب می‌شود. این مقیاس، اطلاعات دقیق‌تری را در مورد درجه موافقت و مخالفت پاسخ‌گو فراهم می‌آورد. همچنین طرح عباراتی را فراهم می‌کند که ارتباط ظاهری آن با نگرش مورد بررسی به‌وضوح

جدول ۳. مؤلفه‌های آخرت‌نگری بر اساس تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی و چرخش پروماکس فرم تا

پرسش	عامل اول	پرسش	عامل دوم
۴	۰/۴۵	۵	۰/۷۲
۹	۰/۵۶	۳۹	۰/۶۳
۱۱	۰/۶۶	۸	۰/۸۳
۱۵	۰/۶۲	۲۲	۰/۵۲
۱۸	۰/۶۴	۱۳	۰/۳۶
۱۷	۰/۷۰	۱۴	۰/۵۷
۲۶	۰/۴۷	۲۷	۰/۸۱
۳۱	۰/۵۴	۳۶	۰/۶۶
۴۰	۰/۶۵		
۴۱	-۰/۸۱		

برای پاسخ به پرسش سوم پژوهش که عبارت بود از «مقیاس آخرت‌نگری بر اساس الگوی اسلام، دارای چه ویژگی‌های روان‌سنجی است؟»، گام‌های زیر طی شد:

الف) **قابلیت اعتماد:** برای سنجش قابلیت اعتماد آزمون، از روش همسانی درونی استفاده شد. با توجه به اینکه پاسخ‌های آزمون به‌صورت پنج‌درجه‌ای مشخص می‌شوند، به‌منظور برآورد همسانی درونی آزمون در این پژوهش، از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. جدول ۴، آلفای کرونباخ آزمون را در یک نمونه نشان می‌دهد.

جدول ۴. محاسبه آلفای کرونباخ آزمون آخرت‌نگری

مقیاس‌ها و خرده‌مقیاس‌ها	ضریب آلفای کرونباخ
کل آزمون آخرت‌نگری	۰/۸۵
تکلیف‌گریزی	۰/۵۲
امادگی	۰/۷۲
آخرت‌محوری	۰/۷۹
تعالی	۰/۶۵
لذت‌جویی	۰/۶۷

همان‌گونه که نتایج جدول ۵ نشان می‌دهد، ضریب قابلیت اعتماد آزمون آخرت‌نگری برای کل آزمون، ۰/۸۵، برای فرم بتا ۰/۸۷، و در آزمون‌های فرعی، برای تکلیف‌گریزی ۰/۵۲، آمادگی ۰/۷۲، آخرت‌محوری ۰/۷۹، تعالی ۰/۶۵ و لذت‌جویی ۰/۶۷ بوده است. برخی از مؤلفه‌ها نظیر تکلیف‌گریزی و نیز تعالی، مقادیر کمی از همسانی درونی را نشان می‌دهند. این موضوع نشان‌دهنده دو مطلب است: نخست آنکه این دو مؤلفه به دلیل تعداد کم پرسش‌ها، مقادیر کمتری را به خود اختصاص داده‌اند. دوم اینکه به نظر می‌رسد این دو مؤلفه، دارای محتوای نامتجانس‌اند. با این توصیف، ضروری است در مطالعات آتی برای ارتقای اعتبار این دو مؤلفه، اقدامات لازم صورت گیرد.

به‌منظور پاسخ‌گویی به این پرسش پژوهش، مبنی بر اینکه آیا آزمون تدوین‌شده برای سنجش آخرت‌نگری، از روایی کافی برخوردار است و تعیین روایی آزمون آخرت‌نگری، از شواهد مربوط به روایی محتوا و شواهد مربوط به روایی سازه استفاده شد.

روشن نیست. به عبارت دیگر، امکان طرح پرسش‌هایی غیرمستقیم در این گونه مقیاس‌ها وجود دارد که در موضوع مورد بررسی ما، طرح چنین پرسش‌هایی می‌تواند در سنجش آن کمک کند.

پرسش‌نامه مقدماتی، در بین یک گروه ۵۲ نفری به اجرا درآمد و سپس برای کم کردن پرسش‌های آزمون، با استفاده از آزمون همبستگی بین پرسش‌ها و نمره کل آزمون، از هر نشانه، پرسشی که بالاترین همبستگی را داشت انتخاب شد و تعداد سؤالات پرسش‌نامه به هفتاد سؤال رسید.

پرسش‌نامه هفتاد سؤالی در نمونه تحقیق به اجرا درآمد و بعد از اجرا، برای استخراج ابعاد اصلی آخرت‌نگری، از روش تحلیل عاملی استفاده گردید. مقدار شاخص کفایت نمونه‌برداری، برابر با ۰/۷۴ به دست آمد و بنابراین، تحلیل عاملی پرسش‌ها توجیه مناسبی داشت. معنادار بودن مجذور خی بارتلت در آزمون کرویت ($p=0/000$) نیز نشان داد که ماتریس همبستگی پرسش‌ها از ماتریس واحد متمایز است و می‌تواند مورد تحلیل عاملی قرار گیرد.

تحلیل عاملی بر اساس مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک و نیز مختصات قابل مشاهده در نمودار صخره‌ای، نشان داد که می‌توان چهار عامل متمایز را شناسایی کرد که همگی در مجموع، ۳۰/۸۶ درصد از واریانس سازه موردنظر را تبیین می‌کردند. لذا در مرحله بعد، برای استخراج عامل‌هایی که به احتمال زیاد زیربنای آزمون را تشکیل می‌دهند، تحلیل عاملی با چهار عامل و با چرخش پرومکس در سه مرحله انجام شد و در هر مرحله، پرسش‌هایی که بار عاملی نداشتند و یا بار عاملی آنها در چند عامل نزدیک‌به‌هم بود، حذف گردید تا ساختار پرسش‌نامه با ۴۴ سؤال به دست آمد. این پرسش‌نامه به‌عنوان فرم آلفای پرسش‌نامه ارائه شده است. با تحلیل عاملی که بر روی عامل اول انجام گرفت، این عامل، دو عامل جداگانه را متمایز کرد که به‌عنوان فرم بتا ارائه گردیده است.

بر این اساس، مقیاس آخرت‌نگری دارای ۴۴ پرسش است که با استفاده از منابع اسلامی و اصول روان‌سنجی تهیه شده است. این آزمون، از پنج خرده مقیاس تشکیل یافته است. خرده‌مقیاس تکلیف‌گریزی، متشکل از ده پرسش است، خرده‌مقیاس آمادگی هشت سؤال، خرده‌مقیاس آخرت‌محوری دوازده پرسش، خرده‌مقیاس تعالی هفت سؤال و خرده مقیاس لذت‌جویی هفت پرسش از مقیاس را به خود اختصاص داده‌اند.

به‌منظور بررسی اعتبار آزمون، از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. ضریب قابلیت اعتماد آزمون آخرت‌نگری برای کل آزمون ۰/۸۵، است. برای فرم بتای پرسش‌نامه ۰/۸۷، و در آزمون‌های فرعی، برای تکلیف‌گریزی ۰/۵۲، آمادگی ۰/۷۲، آخرت‌محوری ۰/۷۹، تعالی ۰/۶۵ و لذت‌جویی ۰/۶۷ بوده

است. برای بررسی روایی پرسش‌نامه، افزون بر ارزیابی محتوایی پرسش‌نامه توسط کارشناسان دینی، از روش همبستگی بین نمره کل و خرده‌آزمون‌ها استفاده شد و این نمرات به دست آمد: همبستگی نمره کل با خرده‌آزمون آمادگی ۰/۸۱؛ با آخرت‌محوری ۰/۶۱؛ با تعالی ۰/۶۲؛ با تکلیف‌گرایی ۰/۷۲؛ و با لذت‌جویی ۰/۴۵.

مؤلفه‌هایی که پرسش‌نامه آخرت‌نگری مورد سنجش قرار می‌دهد، عبارت‌اند از:

آمادگی: این مؤلفه، منعکس‌کننده میزان تلاش فرد برای زندگی پس از مرگ و آمادگی او برای ورود به آخرت است.

آخرت‌محوری: این مؤلفه، منعکس‌کننده دیدگاه اولویت‌یافته آخرت‌گرایانه در فرد است و بر اساس آن، تمام رویدادها، رفتارها و کوشش‌های فرد، با محوریت آخرت سازمان می‌یابد.

تعالی: این مؤلفه، منعکس‌کننده تلاش‌های فرد برای ارتقا و کسب مراتب معنوی با محوریت خداوند متعال است.

تکلیف‌گریزی: این مؤلفه که به‌طور معکوس آخرت‌نگری را می‌سنجد، نشان‌دهنده موضع فرد در توجه به دنیا، عدم توجه به آخرت و نادیده گرفتن تکالیف مذهبی است.

لذت‌جویی: این مؤلفه هم که به‌طور معکوس آخرت‌نگری را می‌سنجد، پرسش‌هایی را شامل می‌شود که در آن جست‌وجوی لذت‌ها و تمرکز بر ارضای دنیایی و فوری، اهمیت یافته است.

پژوهش حاضر با استفاده از روش‌های آماری، سازه آخرت‌نگری و مؤلفه‌های روان‌شناختی آن را بررسی کرده است. از آنجایی که مفهوم زندگی پس از مرگ از مفاهیم اصلی در ادیان ابراهیمی، به‌ویژه دین مقدس اسلام است، ورود این مفهوم در روان‌شناسی عصر حاضر می‌تواند افق‌های تازه‌ای را به روی آن باز کند؛ چراکه انسان مورد بررسی این علم را از محدودیت دنیای مادی خارج کرده و در گستره وسیع‌تری که خداوند متعال برای او در نظر گرفته است قرار می‌دهد.

برای پژوهش حاضر، باید این محدودیت‌ها را در نظر داشت: هرچند شاخص کفایت نمونه‌برداری مطلوب بود، ولی به نظر می‌رسد که می‌باید نمونه بسیار بزرگ‌تری انتخاب می‌شد. همچنین جامعه مورد بررسی این پژوهش را طلاب و دانشجویان تشکیل می‌داد؛ بنابراین، در تعمیم نتایج به غیر از این جامعه، احتیاط بیشتری لازم است.

از آنجاکه مفهوم زندگی پس از مرگ و تأثیرات روان‌شناختی آن در روان‌شناسی امروزی جایگاه مطلوبی ندارد، پیشنهاد می‌شود متخصصان در این حوزه وارد شدند و نظریه‌پردازی و مدل‌سازی نمایند؛

منابع

- نهیج‌البلاغه (۱۳۷۹)، ترجمه محمد دشتی، قم، مشهور.
- ابراهیمی، ابوالفضل، «باورهای آخرت‌نگرانه و رابطه آنها با سلامت روان» (پاییز ۱۳۸۷)، *روان‌شناسی در تعامل با دین*، ش ۳، ص ۱۰۷-۱۲۵.
- _____ (۱۳۸۹)، *رابطه آخرت‌نگری با سلامت در دانشجویان و طلاب علوم دینی و ساخت مقیاس آخرت‌نگری*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- ابراهیمی، ابوالفضل و هادی بهرامی احسان، «رابطه آخرت‌نگری با سلامت در دانشجویان دانشگاه تهران و طلاب علوم دینی حوزه علمیه قم» (تابستان ۱۳۹۰)، *روان‌شناسی و دین*، ش ۱۴، ص ۴۵-۶۰.
- اکبری، الله‌رضا (۱۳۸۲)، *رابطه دنیاگرایی و سلامت روان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- بهرامی احسان، هادی، «بررسی مقدماتی میزان اعتبار و قابلیت اعتماد مقیاس جهت‌گیری مذهبی» (بهار و تابستان ۱۳۸۰)، *روان‌شناسی و علوم تربیتی*، ش ۶۲، ص ۶۷-۹۰.
- بهرامی احسان، هادی و آناهیتا تاشک، «ابعاد رابطه میان جهت‌گیری مذهبی و سلامت روانی و ارزیابی مقیاس جهت‌گیری مذهبی» (پاییز و زمستان ۱۳۸۳)، *روان‌شناسی و علوم تربیتی*، ش ۶۹، ص ۴۱-۶۳.
- خدایاری فرد، محمد و همکاران، «آماده سازی مقیاس سنجش دینداری برای جمعیت دانشجویی» (۱۳۸۷)، *روان‌شناسی و علوم تربیتی*، ش ۳، ص ۲۳-۴۵.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۳)، *کلام جدید*، چ سوم، قم، مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه قم.
- فراهیدی، خلیل‌بن احمد (۱۰۱۴ق)، *العین*، چ دوم، قم، منشورات الهجره.
- فراهانی، حجت‌الله و حمیدرضا عریضی (۱۳۸۴)، *روش‌های تحقیق پیشرفته در علوم انسانی*، اصفهان، جهاد دانشگاهی تهران.
- فلسفی، محمدتقی (۱۳۶۸)، *الحديث - روایات تربیتی*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- صلبوق، محمدبن علی (بی تا)، *علل الشرائع*، قم، داوری.
- _____ (۱۳۷۸ق)، *عیون أخبار الرضا (ع)*، تهران، جهان.
- محمدی ری‌شهری (۱۳۸۴)، محمد، *الدنيا و الآخرة فی الكتاب و السنة*، قم، دارالحديث.
- مصباح، محمدتقی (۱۳۷۶)، *راهیان کوی دوست*، چ سوم، قم، شفق.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۴)، *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی*، چ بیستم، تهران، صدرا.
- Assadulahi, GH., Ghassemi, GH.R., (1998), "Belief in Resurrection: dysthymics versus normal", *Journal of Islamic Academy of Sciences*, v11(4), p 149-151.
- Flannelly, J., Galek, Koenig, G., "beliefs about life after death, psychiatric symptomology and cognitive theories of psychopathology", *Journal of Psychology and Theology*, V 36, N 2, p: 94.
- Koenig, H. G. (1997). Is religion good for your health?: Effects of religion on mental and physical health. Binghamton, New York: Haworth Pastoral Press.

چراکه انسان‌شناسی دینی در چارچوب مبدأ و معاد معنا می‌یابد و عدم توجه به این مسئله، ما را در رسیدن به علوم انسانی اسلامی به‌طور اعم و روان‌شناسی دینی به‌طور خاص، با اشکال مواجه می‌کند. به دلیل اهمیت ابزارهای استاندارد و معتبر، پیشنهاد می‌شود که آزمون ساخته‌شده، در جوامع مختلف اجتماعی و به‌صورت بسیار گسترده‌تر هنجاریابی شود؛ همچنین همبستگی آن با دیگر آزمون‌های دینی دیگر بررسی گردد.